

войска МВД России. Краткий исторический очерк / Под рук. В. Ф. Некрасова. — М., 1996.

3. Центральний Державний архів громадських об'єднань України. — Ф.1, оп. 23, ч.1, спр.3 637.

4. ЦДАГО України. — Ф.1, оп. 23, ч. 1, спр. 3658.

5. ЦДАГО України. — Ф.1, оп. 23, ч. 1, спр. 3664.

6. ЦДАГО України. — Ф.1, оп. 23, ч. 2, спр. 4939.

Л. В. Полякова

(Запорізький юридичний інститут МВС України)

НАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ

60 80-х рр. ХХ ст. В СВІТЛІ СУЧАСНОГО

ЕТНОДЕРЖАВОЗНАВСТВА

Сучасна ситуація в Україні, особливо в сфері міжнаціональних відносин, вимагає узагальнення історичного досвіду, в першу чергу, в сфері їх державного регулювання.

Сучасне етнодержавознавство як новий напрямок наукового пошуку в Україні лише починає формуватись. Існує три основних точки зору щодо місця і ролі держави в сучасному розвитку, в її взаємовідносинах з етносами.

Сутність першої точки зору (А. Степен, І. Уоллерстейн) полягає в тому, що держава повинна бути «оборонцем плюрастичної перспективи», нейтральною ареною, де діють, протистоять і ведуть боротьбу нації чи етнонаціональні групи. Це, однак, не виключає можливості розробки та реалізації державними установами поміркованої етнонаціональної політики [1].

Прихильники другої точки зору (М. Леві, М. Хехгер та ін.) відомі ще як автори досить поширеної на Заході теорії «центр-периферія», або, як ще її називають, «внутрішнього колоніалізму», стверджують, що держава є відносно автономною силою, керівні кола якої об'єктивно мають, а значить, і реалізують на практиці свої корпоративні інтереси, спрямовані, в першу чергу, на утримання влади. Це змушує їх діяти незалежно, а часто навіть всупереч інтересам і бажанням домінуючої нації. За таких умов політико-владні мотиви явно домінують над етнічними, а соціальна мотивація часто виступає визначальним фактором політики. Роль держави за таких умов зводиться переважно до розподілу привілеїв між окремими етносами та їх елітами.

Сутність третьої точки зору (Л. Ван ден Берг, М. Сміт) зводиться в основних пунктах до теорії «плюралістичного суспільства».

Відповідно до неї держава та її стратегія в національному питанні розглядається як інструмент певної нації чи етнопонаціональної групи, яка бере під свій контроль державний апарат і життя та діяльність інших груп.

Значно ускладнене розуміння даного кола питань стосовно України. Стрімкий саморозклад Радянського Союзу, політизація етносів, яка набула особливо значного поширення в період «горбачовської перебудови», невизначеність «національної ідеї» та чіткого правового регулювання державотворчих дій ускладнює оцінку сучасної стратегічної лінії в сфері етнопонаціональних відносин. Складність ефективного вирішення даного кола проблем в Україні пов'язується ще і з відсутністю в нас власного досвіду вирішення взаємовідносин держави та етносу.

Проте, все ж недоцільно просто зводити особливості управління державною етнопонаціональною сферою виключно до «компартиїних догм», «московсько-більшовицького режиму» тощо. Період 60 – 80-х рр. вимагає ретельного вивчення. Безперечний інтерес уявляє південь України, який в даній сфері мав і продовжує мати свої специфічні риси.

Відправною точкою сучасного аналізу стану міжетнічних відносин в Україні і, зокрема, її південному регіоні, може слугувати рубіж 50 — початку 60-х рр. Саме в цей час пройшло певне вирівнювання демовітворювальних процесів, порушених в ході другої світової війни, стабілізувалась механічна рухомість населення, яка набула гіпертрофованого характеру в попередні роки, сформувалась характерна для більшості розвинутих країн світу структура демовіттворення. Її сутність полягала у розширенні регулюючої функції сім'ї стосовно дітонародження, зменшенні чисельності багатодітних сімей, зростанні рівня соціалізації етносів.

Нарешті, з прийняттям в 1961 р. нової Програми КПРС в цілому визначилась і залишалась переважно стабільною стратегія керівної партії. Означений процес не можна сприймати як завершений, бо в період так званої «горбачовської перебудови» та розробки нової редакції Програми КПРС змінились спочатку теоретичні підходи, а згодом і основні напрямки стратегії партії і держави в сфері етнопонаціональних відносин.

Наступним етапом повинно стати визначення об'єктів та основних напрямків етнопонаціональної політики. Радянський період Української історії в цьому плані мав свої специфічні особливості.

В стратегічних напрямках мова може вестись не про державне, а про партійно-державне керівництво. Це сталося в результаті фактичної узурпації влади в країні КПРС. Спочатку фактично, а згодом — з прийняттям у 1977 р. Конституції СРСР і юридично, саме її рішення були визначальними і обов'язковими для виконан-

ня всіма структурами влади, незалежно від їх партійної належності. Це, в першу чергу, стосується рішень з'їздів партії. Вони фактично визначали стратегію суспільного та економічного життя на найближчі п'ять років. Закони, що приймалися Верховною Радою СРСР, теоретично і в конкретних напрямках були залежними від партійних рішень. За таких умов законодавчі акти та постанови, які приймала Верховна Рада України, були фактичним дубляжем загальносоюзних. Означне положення відноситься не лише до проблем регулювання етносоціальних відносин, а і до цілого ряду інших сфер життя суспільства і держави.

Крім цього, існувала розгалужена система підзаконних нормативних актів органів влади, управління та інших державних органів різних рівнів — Ради Міністрів СРСР та союзних республік, міністерств та відомств тощо [2].

Великого розповсюдження набули спільні постанови Ради Міністрів СРСР та ЦК КПРС, які отримали значного поширення і становили одну з форм поєднання партійного і державного керівництва суспільними та соціально-економічними процесами. Вони поєднували в собі характер правового нормативного акту та партійної директиви.

Наступною рисою партійно-державного керівництва етнонаціональними процесами було переважно опосередковане визначення пропонувананих рішень. Мова може йти про використання для здійснення управління даною сферою інших сфер, зокрема, соціокультурної, ідеологічної, матеріально-побутової, соціально-політичної тощо.

Лише в окремих випадках мова велась про регулювання етнічних процесів чи інтернаціональне виховання. У переважній же більшості зміст партійно-державного керівництва полягав у організованому переміщенні населення, різноманітних кадрових перестановках, регулюванні міграційної рухомості, ідейно-виховній роботі, виборчих кампаніях тощо.

Визначальні засади етнонаціональної політики були закладені прийнятою в 1961 р. Програмою КПРС. Її оцінки стану міжнародних відносин базувались на значно завищених теоретичних постулатах. Вже в середині 50-х рр. на сторінках наукових видань отримало поширення теоретичне положення про те, що у Радянському Союзі накопичено великий досвід вирішення національного питання, а саме воно у такому вигляді, яким дісталось молодій державі від царської Росії, фактично не існує. Одною з визначальних тез на підтримку цього стало те, що в усіх регіонах сформувались багатонаціональні осередки населення, стосунки між якими носили виключно миродобний та гармонійний характер [3].

Об'єктивно, що у порівнянні з сороковими — початком п'ятидесятих років рівень багатонаціональності населення зріс. Даний висновок, підтверджує застосування нової методики, сутність якої полягає у визначенні індексу етнічної мозаїчності. Порівняно з 20-ми рр., статистичні дані з періоду яких можуть бути належним чином репрезентовані, його зафіксований рівень зріс більше як вдвоє.

Причини цього процесу мали зовнішні і внутрішні прояви.

В 40-і рр. південний регіон України став місцем активного господарчого освоєння. При цьому, навіть не беручи до уваги Крим, де в цей період здійснювалось масове, фактично нерегульоване переміщення населення замість виселених звідти в період другої світової війни кримських татар, міграція на південь України явно носила позитивне сальдо. Це, в першу чергу, відноситься до Придніпровського індустріального регіону, що відбудовується та активно розвивається у повоспні роки. Практично всі дослідники підкреслюють велику кількість національностей, які були зайняті на відбудові Дніпрогесу, Запоріжстали та інших промислових велетнів південного регіону. Поряд з сусідніми, часто до даного регіону прибували представники національностей, які або взагалі не були репрезентовані у попередні роки, або були представлені в одиничній чисельності. Мова в першу чергу іде про національності Закавказзя, Середньої Азії, Прибалтики тощо. Це зробило ситуацію в регіоні ще більш поліетнічною і заставило внести відповідні корективи до існуючої державної стратегії.

Суттєвий вплив на формування етнічного складу населення Південного регіону України справило входження в 1940 р. та правове закріплення радянсько-румунською угодою 1947 р. Придунайських територій і формування в тому числі і за рахунок колишніх українських територій, Молдавської РСР. В результаті цього, а також входження в тому ж 1940 р. до складу України територій Північної Буковини, лише чисельність молдавського населення республіки виросла більш як втриє [4].

Певну роль у змінах етнічного складу населення півдня України відіграли переміщення сюди осіб, які прибували в Україну з території Польщі. Боячись активного продовження збройної боротьби ОУН-УПА, радянське партійно-державне керівництво займається переміщенням людей з Польщі переважно в південні регіони України. Всього за неповними даними лише протягом 1946 – 1950 рр. сюди було переселено більше 50 тис. чоловік із західних областей.

Суттєвий вплив на зростання етномозаїчності населення півдня України справило і спорудження тут в 50 — на початку 60-х рр. цілого ряду виробничих об'єктів, які мали загальносоюз-

не значення. Мова, в першу чергу, йде про підприємства чорної та кольорової металургії, енергетики, хімічної і нафтохімічної промисловості. На початок 60-х рр. тут нараховувалось більше 800 крупних промислових підприємств, на яких вироблялось близько половини всієї промислової продукції України.

Окремо слід звернути увагу на переміщення у південні райони сільськогосподарського населення, яке освоювало меліоровані райони та райони господарського освоєння південних областей.

Досить великий рівень етномозаїчності населення південного регіону України вимагав від центрального і місцевого керівництва вироблення своєї оптимальної стратегії в сфері міжнаціональних взаємин. Це була надзвичайно відповідальна справа. Вона ускладнювалась тим, що науки, які повинні були дати для цього відповідне методологічне забезпечення — політологія, етнологія, етносоціологія — фактично не розвивались, а етнополітологія, етноконфліктологія та етнопсихологія знаходились в зародковому стані, або фактично вважались непотрібними. Нарешті основна маса тих, хто розробляв методологічні та теоретичні проблеми етнонаціональної політики чи втілював її в життя був повністю локалізований рамками ленінсько-сталінських теоретичних положень щодо національного питання. Саме їх підходи, хоча про Сталіна офіційно не згадувалось, вважались єдино правильними і такими, що здатні реально відповісти на питання сьогодення.

Вже Програма КПРС 1961 р. прийняла явно завищені оцінки рівня вирішеності національного питання, в тому числі і в Україні [5].

Вказана тенденція, відповідно, була здекларована і в аналогічних документах ЦК Компартії України, уряду республіки. Та все ж до середини 70-х років УРСР зберігала свою певну специфічність, а значна частина інтелігенції, в тому числі і з південних областей, без особливого ентузіазму ставилась до здекларованої в цей час концепції злиття націй. Ідеї самобутності української нації, її права як нації високорозвинutoї на створення та розбудову власної держави була популярною серед значної частини населення, а її глаштатаями стали українські дисиденти. Це з особливою силою проявилось під час обговорення основ законодавства про школу (1957 – 1959 рр.), кримінального та цивільного законодавства СРСР і союзних республік (1956 – 1962 рр.) [6].

Наукові розвідки останнього часу дозволяють зробити висновок про те, що супротив офіційній більшовицькій стратегії був характерним не лише для дисидентів, а й для офіційного партійно-державного керівництва. Мова фактично може вестись про відродження українського націонал-комунізму. Цю думку підтверджує і загальновідома криза влади, що виникла в Україні

у зв'язку зі звільненням з посади в 1972 р. першого секретаря ЦК Компартії України П. Ю. Шелеста.

Таким чином, в сфері регулювання етнічних процесів та міжнаціональних відносин кінець 50 – початок 70-х рр. були першим відносно самостійним періодом. Для нього була характерна була внутрішня суперечливість. З одного боку — декларуванням вирішення в СРСР національного питання, а з іншого — зростаючим тиском на сферу міжнаціональних відносин шляхом російщення, рідучого подавлення інакодумства, в тому числі і силовими методами. Останні практично не висвітлені історичною наукою і повинні стати об'єктом спеціального дослідження.

Другий етап партійно-державного керівництва національними процесами в Україні реалізовувався протягом середини 70-х — середини 80-х рр. Для нього був характерним чи не пайвищий за весь період ступінь забігання вперед. Основою для цього стали теоретичні напрацювання радянських суспільствознавців, які констатували відсутність національного питання в СРСР та формування нової історичної спільноти людей — радянського народу. Останнє теоретичне положення неприкрито базувалось на ідеях русифікації, яка була означена як цементуючий фактор його існування. Таким чином, без ніяких на те підстав магістральним шляхом розвитку стало формування фактично безнаціонального суспільства. При цьому соціальні та суспільно-політичні чинники у своєму розвитку були пріоритетними у порівнянні з національними. Статична, практично не диференційована та відірвана від життя модель вирішення міжетнічних проблем через ілюзію «радянського народу» здатна була виступати як стабілізуючий фактор лише за умов жорсткого регулювання різних сфер життя суспільства і переважно примусовими методами. Свідченням цього стали репресії, і в першу чергу проти українського дисидентства, хвиля яких активно прокотилась Україною саме в цей період. Одним з його центрів, безперечно, були південні області республіки.

В результаті вичерпання можливостей економіки, послаблення засобів примусу, зростання територіального дисбалансу в забезпеченні природними та трудовими ресурсами в суспільстві вже на початок 80-х рр. з'явилися елементи міжетнічної напруженості. Уже в цей час стала зрозумілою повна химерність заяв партійно-державного керівництва про повне і остаточне вирішення національного питання в СРСР.

Загостренню міжетнічної напруженості, початку процесу політизації етносів, що розпочався саме в цей період, сприяла непродумана міграційна та мовна політика. В ряді регіонів сформувалась специфічна ситуація, коли інтенсивність «перемішування населення», особливо в містах, не тільки поставила під сумнів при-

вілєі «корінних» етносів, але й створила реальну загрозу їх перетворення на меншини. Русифікаційний напрям мовної політики призвів до різкого звуження суспільної функції української мови [8].

Середина 80-х рр. стала періодом краху ілюзій «радянського народу», саме в цей час об'єктивно виникла потреба хоча б часткового реформування існуючої системи керівництва етнонаціональною сферою. Однак, як і цілий ряд інших кроків періоду «горбачовської перебудови», вона носила суперечливий характер. З одного боку, під тиском політичних реалій політична думка СРСР зважилась на визнання «деформації в національному питанні». Як факти, що заважали гармонізації міжнаціональних взаємин, було визнано надцентралізацію керівництва республіками, депортації, окремі вияви великодержавності та антигуманності в стосунках до окремих етносів. Однак, переважна їх більшість відносилась до періоду Сталіна та обходила мовчанкою обставини недалекого минулого [9].

Пішовши на визнання цілого ряду суперечностей в сфері міжнаціональних відносин, партійно-державне керівництво, однак, залишилось в полоні комуністичної ідеології, а в деяких елементах навіть пішло далі. З нової редакції Програми КПРС проблеми регулювання міжнаціональних відносин як окремий, специфічний і надзвичайно важливий напрямок було вилучено. Натомість, ці питання були віднесені в розділ, яким регламентувались основні напрямки соціальної політики. При цьому вказувалось, що в своїй соціальній політиці КПРС всебічно враховує багатонаціональний характер радянського суспільства. Така постановка питання не сприяла розв'язанню цілого ряду важливих питань, які протягом тривалого часу накопичувались в сфері міжетнічних відносин, а певна лібералізація суспільного життя остаточно зняла той важіль, який тиснув і «вирівнював» нації. Розпочався активний процес політизації етносів, що став характерним для цілого ряду постсоціалістичних країн.

Криза системи «розвинутого соціалістичного суспільства» справила свій каталізуючий вплив на децентралізацію держави, розгортання міжетнічних конфліктів. Останні означили крах ідей радянського народу як нової соціальної та інтернаціональної спільноти людей, а за тим — і крах всієї національної політики КПРС і Радянської держави.

Література

1. Основи етнодержавознавства / Під ред. Ю. І. Римаренка. — К.: Либідь, 1997. — С. 22 – 23.
2. Тимченко С. М., Фандашок О. В. Чи можна вважати джерс-

лами права рішення вищих органів КППС? // Україна ХХ століття: історія і право. — Запоріжжя, 1998. — С. 201–204.

3. Див. наприклад: Лихолат А. В. Торжество ленинської національної політики КППС в Україні. — К.: Госполитиздат України, 1961. — С. 16.

4. Чернівецька область: демографічний нарис. — Чернівці, 1994. — С. 14–17.

5. Програма КППС: прийнята ХХІІ з'їздом КППС. — К.: Політвидав України, 1977.

6. Див., наприклад: Михайленко В. П. Розробка та прийняття Кримінального кодексу України 1960 р.: Автореф. дис ... канд. юрид. наук. — К., 1984.

7. Див. детальніше: Чапленко В. Мовна політика більшовиків в Україні в 1950–1960-х роках. — Чикаго, 1974; Литвин В. М. Політична арена України: дійові особи та виконавці. — К.: Абрис, 1997. — С. 116–120.

8. Микульський К. І., Рогозин В. В., Шаталин С. С. Соціальна політика КППС. — М.: Политиздат, 1987. — С. 100–103.

А. Й. Присяжнюк

(Головне управління МВС України в Криму)

ПЕРШИЙ КОНСТИТУЦІЙНИЙ АКТ ДИРЕКТОРІЇ

Спроба П. Скоропадського та тих, хто його підтримував, створити незалежну Українську державу закінчилася невдачею. 14 грудня 1918 р. збройні сили Директорії зайняли Київ. Директорія виникла як революційний демократичний владний орган, що поєднував у собі законодавчу, виконавчу і судову владу.

Розпочався третій період творення української державності. Була відновлена УНР, але своєю попередницею вона нагадувала лише назвою та деякими спільними рисами. Насправді це була вже інша Українська Народна Республіка.

Члени Директорії належали до різних соціалістичних партій, які проголошували своєю метою в різних варіантах захист інтересів лише трудового народу. Але між її членами не було єдності у ставленні до того, який соціалізм й державу в УНР будувати — чи російського радянського зразка, чи західноєвропейського гатунку.

Головним прибічником ідеї влади російського радянського типу в УНР був В. Винниченко. Він був готовий до запровадження в Україні «республіки рад» і «диктатури пролетаріату». С. Петлюра був прибічником європейського уявлення про соц-